

TALASTA YENİ BULUNAN ESKİ TÜRK YAZITI¹

New Ancient Turkish Inscription Founded In Talas

Nurdin USEEV*

ÖZ

Bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar (Kök)türk harfli Eski Türk yazıtlarının en fazla bulunduğu bölgelerin başında gelmektedir. Kırgızistanda (Kök)türk harfli yazıtların en yoğun bulunduğu yer ise, Talas bölgesidir.

Bu makalede Talas bölgesinde bulunan (Kök)türk harfli yeni bir yazıtın okunuşu, yorumlanması, epigrafik özellikleri ve soyo-kültürel özellikleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Anahtar Sözcükler: (Kök)türk harfli yazıtlar, Talas yazıtları, kara bori, totem, petroglif.

ABSTRACT

Kyrgyz Republic is known as an area where a lot of Turkish inscriptions were found. Among them a lot of inscriptions were found in Talas region. This article presents the reading of one inscription founded in Talas, the presentation of its paleographical, social and historical features.

Key Words: Ancient Turkish inscriptions, Talas' inscriptions, kara boru, totem, petroglif.

Giriş

Türklerin okur-yazar; kendi icatı yazısı olan; uygarlık seviyesine ulaşmış bir millet olduğunu ispat eden en önemli delil (Kök)türk harfli yazıtlardır. Bu yazıtlar muhteva ve malzeme bakımından çeşitli olup, anıt taşlar üzerine yazılmış epitafik abidelerden, kağıda yazılmış fal kitabından ve hukuk vesikalarından, çeşitli eşyalar üzerine düşürülmüş küçük yazılardan, kaya taşlarına kazınmış sınır yazıtlarından ve kayalara yazılmış inanç içerikli metinlerden oluşmaktadır. Yeni bulunan her yazıt bilim dünyası için büyük önem arz ederek sadece dil bakımından değil, tarih, folklor vs. gibi bilim dallarında da araştırılmaktadır.

¹ Bu çalışma, Türk Kültüründe *Türkistan: Cengiz Aytmatov'un Doğumunun 80. Yıl Dönümüne Armağan* konulu II. Genç Türkologlar Sempozyumu'nda (KTMÜ, 24-26 Nisan 2008) bildiri olarak sunulmuştur

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, Uzman.

Talas bölgesi (Kök)türk harfli yazıtların en çok bulunduğu bölgelerden birisidir. Kırgızistan'daki yazıtların çoğu bu bölgede bulunmuş; hâlen de bulunmaktadır. Bu makalede söz konusu bölgede yeni bulunan (Kök)türk harfli bir yazıt ele alınarak okunuşu, epigrafik özelliği ve yorumlanması dikkatlere sunulmaktadır.

1. Yazıtın Bulunuşu

1896 yılında Kallaur'un Talas vadisinde 1. Talas yazıtını bulmasıyla başlayan Kırgızistan'daki Eski Türk yazıtlarının bulunuş ve yayımlanış süreci bugüne kadar devam edegelmektedir². Son yıllarda arkeolog Kubat Tabaldiev'in başkanlığında Kırgız arkeologları 20'den fazla yeni yazıtı buldular³. Böyle yazıtların en sonuncusu Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Talas Arkeoloji Heyeti'nin 2003-2006 yılları arasında yaptıkları bilimsel gezileri sırasında Talas İli'ndeki Çoñ ve Kiçi Çaçıkey derelerinin birleştiği yerde bulunmuştur⁴.

Arkeologların yazdıklarına göre yazıtın genel durumu şöyledir: «*Kaya resimleri, küçük kaya taşlarının yüzlerine yapılmıştır. Bu resimler genel olarak geyik, at, deve, köpek, yırtıcı hayvan resimlerinden, av sahnelerinden ve tekerlek resimlerinden oluşmaktadır. Bunların dışında güneş tasviri, damgalar, geyik resimleri ile bir yüzeyde yer alan runik yazıt mevcuttur. 7 (?) karakterden oluşan yazıt, sonradan eklenen resimlerden dolayı tahribata uğramıştır. Yazıt üzerinde çalışmalar devam etmektedir.*» (Amanbaeva, Sulaymanova, Coldoşov, 2007: 160).

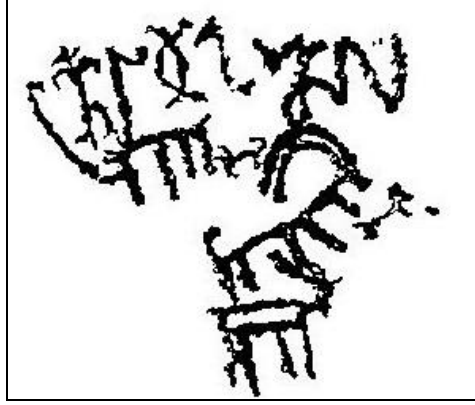
2. Yazıtın Okunuşu ve Paleografik Özelliği

Yazıtın söz konusu makalede verilmiş olan prorisovkası aşağıdaki gibidir:

² Kırgızistan'daki Eski Türk yazıtlarının bulunuş ve yayımlanış tarihi için bk. Cengiz Alyılmaz, Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler*, C. I, İzmir, 2008. s. 131-136; Çetin Cumagulov, *Epigrafika Kirgizii* 3, Frunze, 1987, s. 8-20.

³ bk. K. Ş, Tabaldiev - O. A. Soltobaev, Koçkor Öroönündöğü Bayırkı Türk Runikalık Cazuuları, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek, 2001, s. 279-292.

⁴ bk. B. E. Amanbaeva - A. T. Sulaymanova - Ç. M. Coldoşov, Razvedıvatelniye Marşurıtı Talasskogo Arheologiçeskogo Otryada (2003-2005), *İzvestiya Natsiyonalny Akademii Nauk Kirgizskoy Respubliki*, Bişkek, 2007, s. 155-162.

(Amanbaeva, Sulaymanova, Coldoşov, 2007: 159)

Yazıtı bulup okumadan yayımlayan arkeologların soru işareti içinde vermelerine rağmen yazıtın yukarıdaki prorisovkasında görüldüğü gibi yazıt 7 harfden ibarettir. Bize göre altıncı harfin insan tasvirine benzemesinden dolayı harf sayısı 7 (?) diye soru işareti ile verilmiştir.

Bu yedi harfin dördü ünsüzlerden oluşmaktadır:

^N kalın *q* sesini gösteren bu harf sadece Talas yazıtlarında geçmektedir: ^Q «qatun» (T 5, 1); ^Q «qara» (T 1, 3); ^Q «qul» (T 2, 4).

^H harfi Orhon, Talas ve Yenisey yazıtlarının hepsinde kalın ünlüler ile geçen *r* sesini göstermektedir.

^X harfi genel olarak kapalı *e* ünlüsünü gösterir. Ancak, Talas yazıtlarında ve Moğolistan'daki Ongin yazıtında *b* ünsüzünün ince ünlülerle geçen şeklini göstermektedir: ^H «beg çor» (T 3, 1); ^H «biz» (Ongin, 7); ^B «bedük» (Ongin, 6).

^H harfi insan tasvirine benzemesine rağmen *r* ünsüzünün ince ünlülerle geçen şeklini gösteren ^H harfinin farklı şekllinden başka bir şey değildir. Daha kesin olarak söylersek, bu harfin böyle yazılmasının iki nedeni vardır:

1. ^H harfi *er* ideogramından ortaya çıktığı için önce yapılmış insan tasvirine eklenerek yazılmıştır.

2. Önce yazılmış olan ^H harfi daha sonra birileri tarafından insan tasvirine benzer bir şekile dönüştürülmüştür.

Kalan diğer üç harf de ünlü sesleri gösteren harflerdir:

𐰇 harfi *a* ve *e* geniş ünlü seslerini gösteren harftir.

𐰈 harfi *ö* ve *ü* yuvarlak ünlülerini göstermektedir.

𐰉 harfi de *ı* ve *i* dar ünlülerini gösteren bir harftir.

Yukarıda söylenenleri sonuçlarsak, aşağıdakiler ortaya çıkar:

Yazıtın aslı: 𐰇𐰈𐰉𐰇𐰈𐰉

Transliterasyonu: **qraböri.**

Transkripsiyonu: **q(a)ra böri.**

Tercümesi: **Kara Börü (özel isim).**

Yazıtın dili Eski Türkçe'dir. Sağdan sola doğru okunur. Eski Türk yazısının imlasına uygun olarak ünsüz seslerin iki şekli, yani kalın ve ince şekilleri kullanılmıştır.

Sadece iki kelimededen ibaret olduğu için dil özellikleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Buna rağmen, *böri* kelimesinin yazılmasında son *i* sesinin 𐰉 harfi ile özel olarak belirtildiğinden yola çıkarak küçük ünlü uyumunun olmadığını söyleyebiliriz.

Yazıtın yazılış tarihi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmamasına rağmen diğer Talas yazıtları gibi 8 yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilebilir⁵.

3. Yazıtın Anlamı ve Önemi

Yazıt **kara böri** (*Kara Börü*) denilen bir özel adı ihtiva etmektedir. Talas'ta bulunan diğer yazıtlarda da *kara* kelimesiyle kurulmuş özel isimler mevcuttur: *Kara Bars* (T 1, 3), *Kara Çur* (T 2, 4)... (Cumagulov, 1963: 16-19). Ancak örnek olarak verilen özel isimlerin kişi adları oldukları açık ise söz konusu yazıtta da kişi adı yazılmış diye söyleyemeyiz. Çünkü yazıtın kurgan veya mezarlık üzerine dikilmiş anıt taşın üzerine değil, kaya üzerine, değişik petrogliflerin arasına yazılmasından hareketle bu yazıtı kişi adları kesin olarak yer alan epitafik yazıtlardan sayamayız. Tabaldiev tarafından bulunarak Klyaştorıny tarafından okunan ve bölgenin kime ait olduğunu belirten sınır

⁵ Talas yazıtlarının ortaya çıkma tarihi hakkında bk. S. G. Klyaştorıny, Runiçeskiye Pamyatniki Talasa: Problemi Datirovki i Topografii, *İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Vostoka. Kulturniye Traditsii i Premstvennost v Razvitii Drevnih Kultur i Tsvilizatsiy*, Sankt-Peterburg, 1999, s. 30-33.

yazıtları olarak anlamlandırılan Koçkor yazıtlarına coğrafik ve malzeme bakımından benzemesine rağmen onlardan da ayrılmaktadır⁶. Çünkü Koçkor yazıtları sayı bakımından çok olup, tek bir kişi adı bir çok yerde geçmektedir. Ele alınan yazıt da sınır yazıtlarından olsaydı, sayısı çok olurdu ve *Kara Börü* özel ismi bir çok yerde geçerdi.

Yazıtın anlamını ve önemini tespit edebilmek için bu özel isimde geçen kelimelerin anlamını ve birlikte ne anlama gelen özel ismi oluşturduğunu araştırmamız gerekir. Aynı zamanda kaya üzerine yazılmış diğer yazıtların da anlamlarına ve fonksiyonlarına bakmamız lazımdır.

Kara Börü kelime grubunun gramer yapısı şöyledir: sıfat + isim ↔ kara+börü = kara börü: kara kurt, güçlü kurt...

İsim unsuru olan *börü*'nün Türk kültürü ve tarihindeki rolu büyüktür. Börü yani kurt bazı özelliklerinden dolayı Türk mitolojisinde büyük bir öneme sahip olmuş ve 552 yılında Göktürk Kağanlığı'nı kuran Aşina boyunun totemi olarak sayılmıştır (Alyılmaz, 2005, 15-16; Barutçu-Özönder 1999, 65-92; Ögel, I, 1993: 18-23). Kırgızlara da başka milletler boşuna *burutlar* «börüler» dememişlerdir⁷.

Sıfat unsuru olan *kara* kelimesi aslında renk bildiren bir kelime olmasının yanında *Kırgız Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*'nde de belirtildiği gibi aşağıdaki anlamlara gelmektedir:

1. *Kötü durumda olanlara yardım eden kimse.*
2. *Büyük hayvan.*
3. *Halk, çoğunluk (Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü, 234).*

Kara kelimesi bu anlamlardan başka *büyük, güçlü, çok sayıda* anlamlarına da gelmektedir. Örneğin, Karahanlılar devletini kuran Kara Satuk Buğra Han'ın adındaki *kara* kelimesi *güçlü* anlamına gelmektedir. Sıdıkov da *kara* kelimesinin etnonimlerle (*Kara Kırgız, Kara Kıtaç*) birlikte kullanıldığında renk anlamında değil, *halk kitlesi, sıradan çoğunluk, halk* anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir (Sıdıkov, 1983: 88).

Yukarıdaki düşüncelerden hareketle «güçlü; çok sayıda» anlamlarında kullanılan *kara* kelimesi *börü* kelimesi ile birleşerek «güçlü; çok saygın kurt»

⁶ bk. K. Ş. Tabaldiev, O. A. Soltobaev, agm., s. 279-292; S. G. Klyaştorıny, Teñir-Toodon Tabılğan Bayırkı Türk Run Cazuuları, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek, 2001, s. 186-191.

⁷ *Burut* kelimesi için bk. E. C. Maanaev - O. K. Karataev, *Kırgız Elinin Etnikalık Önüğüüsü*, Bişkek, 2003, s. 23-36.

anlamına gelen bir özel ismi meydana getirdiği söylenebilir. Bu özel ismin aşağıdaki şekilde kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir:

1. Talas yazıtlarında *kara* sıfatıyla kurulmuş kişi adlarının geçtiğini ve Eski Türk yazıtlarında *börü*, *arslan*, *bars* gibi hayvan adlarının kişi adlarında geçtiğini göz önünde bulundurursak kişi adı olabilmektedir.

2. Göktürk Kağanlığını kurmuş olan Aşina boyunun toteminin *börü* olduğunu, Kalmakların Kırgızlara *burut* «börüler» dediklerini ve *kara* kelimesinin *Kara Türgeş*, *Kara Kitay* v.b. gibi etnonimlerin kuruluşunda çok kullanıldığını göz önünde bulundurursak etnonim de olabilmektedir.

Yukarıda ileri sürülen iki görüşün ikincisinin, yani etnonim olabilmesinin daha doğru olduğunu kanıtlayan birkaç sebep vardır. Örneğin, Kırgızların *Börü* denilen boyunda *Kara Börü* adlı bir boy vardır (Karataev, 2003: 91). Aynı zamanda Kırgızlarla yakından akraba bir millet olduğu sanılan Hakasların *Çiti Püür* «Yedi Börü» denilen büyük bir boyu *Sarı Püür* «Sarı Börü» ve *Kara Püür* «Kara Börü» gibi küçük boylara ayrılmaktadır (Butanaev, 1990: 68).

Yazıtın coğrafik durumuna, petrogliflerle birleşerek anlam ve yapı bakımından bütün bir kompozisyonu oluşturduğuna bakarak bu yazıtın Güney Sibirya'daki Tepsey kaya yazıtları ile aynı anlama ve fonksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz⁸. Daha yerinde ifadeyle, yazıtın bulunduğu yer eskiden beri bu topraklarda oturan halklar ve sonraki Türk boyları tarafından kutsal bir dağ olarak sayılarak, eski halklar güneş, tekerlek tasvirlerini, Türk boyları ise geyik resimlerini ve yazıtını bırakarak tapınak yeri olarak kullanmışlardır⁹.

Kara Börü şeklinde okunan yazıtın anlamı ve fonksiyonu hakkında özetle şunlar söylenebilir:

Bu yazıt belli bir dönemde o topraklarda oturan ve daha sonra Kırgızların içine giren *Kara Börü* boyunun totemini, yani *kara börüyü* bildiren, o boya ait birisi tarafından boy totemine tapınmak, onu övmek ya da ondan bir şey istemek için yazılan bir yazıttır. Bunu yazıtın etrafındaki kült anlamını taşıyan petroglifler de bunu kanıtlamaktadır. Kilunovskaya, Tuba'daki kaya resimlerini ele alan bir makalesinde şöyle demektedir: «İlk insanlar için dünya bir ruhlar dünyası idi. Bundan dolayı onlar kayalar üzerine kendilerinin değil, kutsal

⁸ Tepsey yazıtları için bk. S. G. Klyuştormiy, Runiçeskaya Epigrafika Yujnoy Sibirii (Naskal'niye Nadpisi Tepseye i Turana), *Sovetskaya Tyurkologiya*, S. 1, 1975, s. 65-70.

⁹ Türk mitolojisindeki yer ve dağ kültü için bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt, Ankara, 1995, s. 423; S. İ. Stebleva, K Rekonstruksii Drevnetyurkskoy Religiyozno-Mifologičeskoj Sistemi, *Tyurkologičeskiy Sbornik-1971*, 1972, s. 213-226.

ruhların, Tanrıların tasvirlerini yapmışlardır» (Kulinovskaya, 2007: 81). Demek ki, petroglifler ile bütün bir kompozisyonu oluşturan bu yazıtın kült, totem anlamına geldiği açıktır. Bununla birlikte, Butanaev ile Butanaeva Hakaslardaki «Çiti Püür» (Yedi Börü) etnoniminin totem hayvanından türediğini, börüyü emerek büyüyen çocuktan «Çiti Püür» (Yedi Börü) boyunun ortaya çıktığını ve Hoorabas dağının Çiti Püür boyu tarafından kutsal bir dağ olarak sayılarak her sene bu dağa kurbanlık yaptıklarını yazmaktadırlar (Butanaev, Butanaeva, 2002: 56). Bu bilgiler de ele aldığımız yazıttaki *Kara Börünün* totem anlamını taşıdığını ispatlamaktadır.

Belirtmek istediğimiz önemli bir şey de şudur: Şimdiki Hakas ve Kırgızların içinde korunan *Kara Börü* boy adının 8 yüzyıla ait yazıtta geçmesi, Yedisuu Türk boyları ile Güney Sibiryaya Türk boylarının ilişkisinden ve bu ilişkinin Moğol İstilasından sonra değil; daha önce başladığından haber vermektedir.

Sonuç:

Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Talas Arkeoloji Heyeti'nin 2003-2006 yılları arasındaki bilimsel gezileri sırasında Talas İli'ndeki Çoñ ve Kiçi Çaçıkey derelerinin birleştiği yerde bulunan bu yazıt 7 harften oluşarak, *Kara Börü* diye okunmaktadır. Paleografik bakımdan, yani kalın *q* sesini gösteren *Q* harfinin kullanılması ve *Y* harfinin ünlü kapalı *e* sesini değil; ünsüz *b* sesini karşılması yazıtı, Orhon bölgesi yazıtlarından ayırarak diğer yazıtlarla (Talas yazıtları ve Yenisey yazıtları ile) aynı gruba dahil etmektedir. Yazıt kült içerikli olup, *kara börü* adlı boyun totemini ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Anıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara 2005.

_____, Kırgızistandaki (Kök)türk Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler*, C. I, İzmir 2008, s. 131-136.

AMANBAEVA, B. E. - Sulaymanova, A. T. - Coldoşov, Ç. M., Razvedıvatelniye marşurıtı Talasskogo arheologičeskogo otryada (2003-2005 yıllar.), *İzvestiya Natsiyonalniy Akademii Nauk Kirgızskoy Respubliki*, Bişkek 2007, s. 155-162.

BARUTÇU-Özönder, F. Sema, Türkler Ne Zaman Bir "Millet" İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir "Dişi-kurt"tan Türemişlerdi, *KÖK Araştırmalar*, C. I, S. 2, Ankara 1999, s. 65- 92.

BUTANAEV, V. Y., *Etničeskaya İstoriya Hakasov XVII-XIX vv*, Moskova 1990.

BUTANAEV, V. Y. - Butanaeva, İ. İ., *Ene-Say Kırgızdarı*, Bişkek 2002.

CUMAGULOV, Ç., *Epigrafika Kirgizii 3*, Frunze 1987.

KARATAEV, O., *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*, Bişkek 2003.

KLYAŞTORNIY, S. G., Runiçeskaya Epigrafika Yujnoy Sibirii (Naskal'nıye Nadpisi Tepseye i Turana), *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1975, S. 1, s. 65-70.

_____, Runiçeskiye Pamyatniki Talasa: Problemi Datirovki i Topografii, *İzuçeniye Kulturnogo Naslediya Vostoka. Kulturnıye Traditsii i Premstvennost v Razvitii Drevnih Kultur i Tsivilizatsiy*, Sankt-Peterburg 1999, s. 30-33.

_____, Teñir-Toodon Tabılgan Bayırkı Türk Run Cazuuları, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, S. 2, s. 186-191.

KULİNOVSKAYA, M. E., Risunki Na Skalah Tuı, A. B. (*Sbornik Nauçnih Trudov V Çest 60-letiya A. V. Vinogradova*), Sankt-Petersburg 2007.

MAANAEV, E. C. – Karataev, O. K., *Kırgız Elinin Etnikalık Önüğüüsü*, Bişkek 2003, s. 23-36.

ÖGEL, B., *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I. Cilt, Ankara 1993.

SIDIKOV, S., Kara Degen Sözdün Semantikasi Cönündö, *Tyurkologiçeskiye İssledovaniya*, Erunze 1983.

STEBLEVA S. İ., K Rekonstruksii Drevnetyurkskoy Religiyoyno-Mifologiçeskoy Sistemi, *Tyurkologiçeskiy Sbornik-1971*, 1972, s. 213-226.

TABALDİEV, K. Ş. – Soltobaev, O. A., Koçkor Örüönündöğü Bayırkı Türk Runikalık Cazuuları, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Bişkek 2001, s. 279-292